

Szakmai beszámoló

Az emberi nyelvekben a mondatok értelmezését alapvető módon határozza meg az a kontextus, amelybe ágyazódnak. Némely nyelvi alrendszernek kifejezetten a kontextushoz való kapcsolódás jelzése a fő funkciója. Ezek között kommunikatív szempontból központi szerepet játszik a mondat fókuszának jelölése: a fókuszált mondatrészt értelmezzük általában a kontextusban adottnak tekintetthez képest új információként; a mondatnak ez a része képviseli a választ egy a kontextusban jelen lévő vagy abból kikövetkeztethető aktuális mögöttes kérdésre. Az egy vezető kutatóra, egy résztvevő kutatóra és egy kutatási asszisztensre épülő „kiváló hatású közlemény” (KH) projektünk keretében a fókusz szintaktikai és prozódiai azonosításának és a fókusz által képviselt kimerítősségi jelentéstöbblet értelmezésének elsajátítását vizsgáltuk magyar anyanyelvű óvodáskorú gyermekek körében.¹

A korábban más nyelvekben szórványosan végzett nemzetközi kutatások a felnőtt-szerű fókusz-azonosítás és fókusz-értelmezés elsajátításának relatív nehézségét tárták fel, kimutatva, hogy a nyelvfejlődés e téren a kisiskoláskorig, sőt egyes kutatások szerint egészen a pubertáskorig elhúzódik. Kutatásunk két egymáshoz kapcsolódó fő kérdése a következő volt.

(1) Az első kérdés két alkérdésre bontható. (a) A magyar anyanyelvű óvodáskorú gyermekek, köszönhetően a magyar nyelv sajátosságainak, később sajátítják-e el a lineáris szórendi eszközökkel nem egyértelműsített, pusztán prozódiaileg jelölt fókusz azonosítására való képességet? (b) És a pusztán prozódiaileg jelölt fókusz azonosításánál korábban sajátítják-e el a szórendileg is jelölt fókusz megfelelő azonosítását?

(2) A szintaktikailag és prozódiaileg is jelölt fókusz azonosításának az óvodáskorú gyermekekre jellemző nem kimerítő értelmezés milyen mértékben fakad a fókusz megfelelő azonosításának korlátozottságából?

Miután az (1)(b) alkérdéshez szükséges adatfelvétel a világjárvány miatt csak igen lassú haladás mellett volt kivitelezhető, ennek ellentételezésére két módosítással éltünk. Egyrészt (2)-t egy további kérdéssel egészítettük ki:

(3) Milyen képességekkel rendelkeznek a fókusz által hordozott kimerítősségi és más többletjelentések terén az tipikusan fejlődő óvodásokhoz nyelvi korban illesztett szociális kommunikációs zavarral élő illetve magasan funkcionáló autizmussal élő gyermekek?

(4) Másrészt pedig nemzetközi együttműködésbe léptünk egy olyan konstrukció megértésének óvodáskorú elsajátítását illetően, amelyben szintén szerepet játszik a fókusz megfelelő azonosítása. Az érintett konstrukcióban a fókusz-háttér tagolás a tagadás és a diszjunkció relatív logikai hatókörének az értelmezésére van hatással (és ily módon egy a fókusz-azonosításnál könnyebben vizsgálható igazságfeltételes hatóköri különbségben jelenik meg).

Az (1-3) kérdések alapjaiban építenek a magyar nyelv fókuszjelölésének sajátosságaira. A magyarban a fókusz elsődlegesen szintaktikailag jelölt, méghozzá pusztán a szórend eszközével, nem pedig speciális kopulás konstrukció (cleft) révén. Ez a szintaktikai jelölés -- az eddig a nyelvvelsajátítás szempontjából vizsgált nyelvektől ill. konstrukcióktól eltérően -- kötelező. Amennyiben a mondatnak része egy ún. igemódosító elem (mint amilyen az igekötő), akkor a szórend alapján a mondat fókusza egyértelműen azonosíthatóvá válik; egyéb esetekben előfordul, hogy a fókusz csupán a prozódiai jelölés alapján határozható meg a beszédértés során. A szintaktikailag jelölt fókusz prozódiai jelölése -- ismét csak eltérően a korábban vizsgált más

¹ A projektet eredetileg két évre terveztük. A COVID-19 világjárvány miatt az óvodások vizsgálata egy időre, az óvodai és iskolai helyszínen hatékonyan kivitelezhető felmérések pedig a 2020 tavaszától kezdődően a futamidő végéig ellehetetlenültek. A tervezett kutatási feladatokat a tervezettnél lassabb haladással (a kísérleti személyek egyenkénti, az esetek egy részében online videokapcsolaton keresztüli elérésével) és nagyobb munkabefektetéssel, de sikeresen elvégeztük.

nyelvektől -- a mondathangsúlynak a nagyobb intonációs egységen belüli bal szélső elhelyezkedését nem érinti, legfeljebb magán a fókuszált elemen és az őt követő elemeken megvalósuló relatív prominenciát befolyásolja.

(1) (a) Elsőként a pusztán prozódiailag jelölt fókuszok azonosítását vizsgáltuk. A pilot tesztelés során kiderült, hogy a tervbe vett 3-6 éves korosztályt érdemes kiegészítenünk 7 évesekkel is. Az első kísérletben 80 gyermek adatait elemeztünk: 14 négyéves, 22 ötéves és 22 hatéves óvodásait, illetve 22 első osztályos, hétéves kor körüli kisiskolásait. Ebben a vizsgálatban a gyerekek három feladatot oldottak meg: két képességfelmérő teszt mellett a kísérleti feladat egy igazságérték megítélési teszt volt, ahol a hamis mondat-kép párok korrekciójánál mértük az elhangzott tesztmondatokban található fókuszhoz képest a gyerek által adott válasz kongruenciáját. Ugyanezt a feladatot kontroll csoportként 20 felnőtt anyanyelvi beszélő is megoldotta. Az eredmények azt mutatták, hogy a magyar gyerekek csak hétéves korukra válnak képessé arra, hogy felnőtt-szerűen azonosítsák a pusztán prozódiailag jelölt fókuszt -- ez jelentősen későbbi életkor, mint a hasonló feladattípussal tesztelt angol, francia és német gyerekek esetében. Ez az eredmény azt támasztja alá, hogy az elsajátítandó nyelv fókuszjelölési rendszere (a magyarban: a szórendalapú fókuszjelölés funkcionális dominanciája) jelentős hatással van azoknak a nyelvsajátítási folyamatoknak a menetére és ütemére, melyek során a gyermek képessé válik arra, hogy a mondatértelmezésben felhasználja a prozódiait a fókusz megfelelő azonosításához. E kísérlet tanulságait több publikációban is közzétettük. Legjelentősebb közülük a SciMago szerint a nyelvészet területén D1 (a legfelső decilisbe tartozó) *Journal of Child Language*-ben 2021-ben megjelent „Children's comprehension of prosodically marked focus in Hungarian: How mandatory syntactic focus-marking affects the trajectory of acquisition” című cikkünk (előzetes online megjelenés, a nyomtatott folyóiratszám 2022-ben várható).

(1) (b) Ezt követően egy második, háromrészes kísérletsorozatot is készítettünk, amelyet összesen 72 (az első kísérletben nem résztvevő) óvodással vettünk fel: 24 négyévesssel, 24 ötévesssel és 24 hatévesssel. Minden gyermeket három ülésben teszteltünk, tehát összesen 216 ülésre volt szükség. Az egyik alkalommal - az első kísérlethez hasonlóan - olyan mondatokat vizsgáltunk, amelyek kizárólag prozódiai eszközök segítségével jelölték a fókuszt. Egy másik alkalommal olyan - fonetikai szoftverrel manipulált, intonációs információt nem tartalmazó - mondatokat használtunk, amelyekben a fókusz csak szintaktikai (szórendi) eszközzel volt jelölve. A legutolsó ülésen pedig olyan tesztmondatokat alkalmaztunk, amelyekben a két (ti. a prozódiai és a szintaktikai) jelölés egyszerre volt jelen. Maga a kísérleti feladat és módszer ugyanaz volt, mint az első kísérletben. A második kísérletsorozatban egy gyermek teljesítményén belül összehasonlíthatóvá váltak a különféle fókuszjelölések. (Mindezt kiegészítette összesen négy képességfelmérő teszt, amelyek közül kettő sztenderdizált mérőeljárás volt --egy mondat utánmondási és egy számterjedelem teszt--, de az ezeken elért eredmények nem mutattak összefüggést a kísérleti feladatban adott felnőtt-szerű válaszok arányával.) Ugyanezt a három üléses kísérletsorozatot felvettük felnőtt kontrollcsoporttal is. Az eredmények azt mutatják, hogy az óvodáskor során a pusztán prozódiailag, a pusztán szórendileg, és a mindkét módon jelölt fókuszok azonosításának elsajátítása egymással párhuzamosan zajlik. Eredményeinket nemzetközi és hazai konferenciákon adtuk elő; a folyóiratcikk készítése folyamatban van. Ebben amellet érvelünk, hogy a kapott mintázat ellentmond a tágabb jelenségkör egy népszerű funkcionalista modelljének, míg egybeesik egy szintén prominens formális modell jóslataival.

(2) A fókusz kimerítő értelmezése és a fókusz azonosítása közötti esetleges kapcsolatot vizsgáló kísérletünk két alkísérletből állt. Az egyik azt mérte fel, hogy a résztvevő óvodáskorú gyermekek milyen mértékben képesek a fókuszt megfelelően azonosítani kontextus hiányában, valamint a fókusz azonosítását támogató kontextusban, a másik pedig azt, hogy ugyanezek a gyermekek milyen mértékben képesek a fókuszt kimerítően értelmezni -- ugyanebben a két

kondícióban. A két alkísérlet adatainak összehasonlításán keresztül azt tanulmányoztuk, hogy milyen szerepe van az utóbbiban az előbbi képességnek. Az eredmények tanúsága szerint a fókusz azonosítását jobban segíti a kontextuális támogatás, mint a fókusz kimerítő értelmezését. Ebből arra következtettünk, hogy a fókusz kimerítő értelmezésének a felnőttől eltérő mintázata mögött nem a fókusz azonosításának (az első alkísérletben mért változó: a megfelelő alternatívák figyelembevételének) hiányosságai állnak, hiszen e mintázat az alternatívahalmazt, és így a fókuszot jól azonosító, támogató kontextus jelenlétében is többé-kevésbé megmaradt. Ez a kimenet a kimerítő fókusz-értelmezés elsajátítását --a korábbi szakirodalom tükrében-- szembeállítja a skaláris implikatúrák elsajátításával: utóbbiak megértésében a releváns alternatívák felismerésének kontextuális támogatása jelentősen javítja az óvodáskorú gyermekek teljesítményét. Ez alapján amellettt érveltünk, hogy a gyermekek nehézségei a kimerítő fókusz-értelmezéssel minőségileg különböznek a skaláris implikatúrák megértésével kapcsolatos nehézségeiktől, és rámutattunk ennek az elméleti következményeire. Az eredményekből hazai és nemzetközi konferenciaelőadásokat tartottunk, valamint a D1 kategóriájú *First Language* számára készítettünk folyóiratcikket „Preschoolers’ comprehension of exhaustive focus: The role of contextualization” címmel. A cikket a bírálókat alapján történő átírást követően a folyóirat apróbb módosításokkal (minor revision) elfogadta. A végső szövegváltozatot ebben a hónapban adjuk le. A cikk megjelenése idén év végén vagy jövőre várható.

(3) A fókusz kimerítősségi és más jelentéstöbbleteinek feldolgozását két nem tipikusan fejlődő gyerekcsoportban is tanulmányoztuk: magasan funkcionális autista (HFA) gyerekek és szociális kommunikációs zavarral élő (SCD) gyerekek körében. A gyerekeknek a kidolgozott (anyagként kép-mondat párokat használó) kísérleti feladatban különböző típusú fókuszokat tartalmazó mondatokat kellett megítélniük abból a szempontból, hogy megfelelően írják-e le a hozzájuk társított képen ábrázolt jelenetet. A mondatokat egy játékos történet keretében egy állatfigura szájába adva prezentáltuk. Az eredmények szerint a fókusz által az adott kontextusban képviselt többletjelentéseket az SCD gyerekek szignifikánsan kevésbé felnőttszerűen értelmezték, mint a hozzájuk illesztett tipikusan fejlődő (TD) gyerekcsoport tagjai, míg a HFA gyerekek teljesítménye a TD és az SCD gyerekek közé esett, és egyikőtől sem tért el szignifikánsan. Ez az eredmény a fókusz értelmezésének vizsgálatán keresztül az elsőként mutat abba az irányba, hogy az SCD gyerekek számára a mondatjelentés implicit komponensei között a grammatikailag konvencionális jelentéstartalmak elérése nagyobb nehézséget okoz, mint a magasan funkcionáló autista gyermekek esetében. Ezen kívül azt is kimutattuk, hogy a két nem-tipikus gyerekcsoport esetében a teljesítmény ebben a feladatban más-más kognitív képességgel mutat összefüggést. Ez arra utal, hogy az SCD és az autizmus spektrum zavar nyelvértést befolyásoló mögöttes összetevői minőségileg különböznek. Ez alapján érdemesnek tűnik kiterjeszteni a grammatikailag konvencionálizált implicit jelentések SCD-beli feldolgozásának vizsgálatát egyrészt az SCD etiológiájának jobb megértése, másrészt az SCD (jelenleg nem kellően megbízható) gyermekkori diagnosztikájának fejlesztése céljából. E részkutatásból 2021 végén a D1 kategóriájú *International Journal of Language & Communication Disorders* folyóiratban jelentettünk meg tanulmányt „The comprehension of grammaticalized implicit meanings in SPCD and ASD children: A comparative study” címmel.

(4) A tagadás és a diszjunkció relatív logikai hatókörének az értelmezését vizsgáló, külföldi kollégákkal közösen végzett kísérletünk kétfajta nyelvek közti különbségre világított rá. Egyrészt azoknak a nyelveknek az elsajátítási folyamatait, amelyben a diszjunkció nem lehet a felnőtt beszélők számára a tagadás közvetlen hatókörében különböznek azoktól, amelyekben a felnőtt beszélők ezt a hatókörértelmezést eléri. Másrészt az utóbbi nyelvek között is vannak jelentős, bár az előzőnél kisebb mértékű különbségek. Ez utóbbiakat az eredményeinket közlő közös, „How Adults and Children Interpret Disjunction under Negation in Dutch, French, Hungarian and Italian: A Cross-Linguistic Comparison” című folyóiratközleményünkben -- melyet a top 10%-ba tartozó

Language Learning & Development fogadott el közlésre -- tentatíven a tagadás grammatikai rendszerében található nyelvközi különbségek számlájára írjuk. Ugyanakkor egy későbbi, kizárólag magyar gyermekekkel (és felnőttekkel), egy doktori hallgató bevonásával végzett kísérletünk felvet egy másik, a prozódia hatására épülő magyarázatlehetőséget is. Ez utóbbiról hazai és nemzetközi konferenciákon számoltunk be.

A fentiekén túl három szorosan kapcsolódó, kiegészítő témával is foglalkoztunk.

(i) A “néhány” számnév értelmezésének óvodáskori elsajátítása. A “néhány”-hoz hasonló számneveket tartalmazó mondatok értelmezése a nyelvekben erősen függ a mondat fókusz-szerkezetétől. Amennyiben a “néhány” számnevet tartalmazó főnévi szintagma része a mondat fókuszának, akkor a mondat a számneves kifejezés alapvető, számossági értelmezését (“kis számú”) támogatja. Ezzel szemben, ha a “néhány”-NP nem képezi részét a mondat fókuszának, akkor a gazdagított, partitív értelmezés válik dominánssá (“kis számú, és nem mindegyik”). Az óvodásokat és kisiskolásokat bevonó, más kutatókkal (É. Kiss Katalinnal és Zétényi Tamással) együttműködésben végzett kísérleteink megmutatták, hogy ezt az összefüggést a számneves NP értelmezése és a mondat fókusz-szerkezete között a vizsgált gyermekek nagy -- de a kor előrehaladtával egyre csökkenő -- része még nem tudja felhasználni a mondatértelmezés során. Az eredményeket e témában nemzetközi konferencián mutattuk be, és angol nyelvű tanulmányban közöltük.

(ii) A dialógusokban mondatrész-fókusz kiváltó mondat típus, a kiegészítendő kérdő mondatok 4-5 éves gyerekek általi értelmezését széles nemzetközi együttműködés keretében vizsgáltuk a magyarban, képi stimulusok felhasználásával. A képeken a gyermek által kérdőszóként használandó mondatrésznek megfelelő részletet először kitakartuk, majd mikor a gyermek kérdő mondatral rákérdezett a kitakart részre, felfedtük. (E rész kutatás munkacíme: „How Children Ask Questions in Six Language Families”). E kutatás révén bekapcsolódtunk egy nagy ERC-Synergy grant pályázatba, amely támogatást nyert, és 2021-ben indult el. Az ERC-Synergy projekt címe: „How conceptual representations are realized into languages. Realizing Leibniz’s Dream: Child Languages as a Mirror of the Mind”, témavezetői: Maria Teresa Guasti (University of Milano – Bicocca), Artemis Alexiadou (Zentrum Allgemeine Sprachwissenschaft), Ulrich Sauerland (Zentrum Allgemeine Sprachwissenschaft).

(iii) Egy külső kutatótárssal (Szalontai Ádámmal) közösen egy felnőttekkel végzett kísérlet eredményeit bemutató tanulmányt készítettünk, amely a projekt témáját egy újabb szemszögből: a fókusz prozódiaának a magyar mondat ige utáni preferált szórendjére gyakorolt hatásának szempontjából vizsgálta. A tanulmány a John Benjamins kiadó egy tanulmánykötetében jelent meg „Word order effects of givenness in Hungarian: syntax or prosody?” címmel.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a vállalt kutatási feladatokat maradéktalanul elvégeztük, a COVID-19 járvány miatt lassabban haladó adatfelvételi folyamatokat többletkutatással kompenzáltuk -- melynek kapcsán nemzetközi kutatási együttműködésbe is léptünk --, és végül, de nem utolsó sorban különböző részeredményeinket kiemelten rangos nemzetközi szakfolyóiratokban sikerült közzétennünk.

Surányi Balázs
projektvezető